

ПЕРСОНАЛІЇ

Михайло Баймуратов

доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України,
головний науковий консультант Інституту законодавства
Верховної Ради України
(Київ, Україна)
baymuratov@ukr.net

Наталія Бочарова

кандидатка історичних наук, доцентка кафедри
загально-правових дисциплін
Дніпровського гуманітарного університету,
докторантка Інституту законодавства Верховної Ради України
(Дніпро, Україна)
olip@ua.fm

“Я – ДРУГ КОНСТИТУЦІЇ”.

Видатний німецький учений-конституціоналіст Дітер Грімм

Німецька юридична школа конституційного права має давні традиції та світову популярність, що бере свій початок ще з часів конституційних теорій XIX ст., представлених у працях Ф. Дальмау, К. Роттека, К. Велькера, К. С. Захаріє, Р. Моля, Ю. Фребеля, К. Л. Галлера, концепції конституційної монархії Г. Ф. В. Гегеля і конституційних поглядах Ф. Лассалю, Р. Ієринга і Г. Еллінека. У наші дні заслужену увагу зарубіжних конституціоналістів викликають праці сучасних німецьких учених К. Гессе, Д. Коммерса, М. Камма, А. фон Богданді, А. Петерс, І. Перніса, Т. Дреєра та ін. Однак особливе місце в німецькій конституціоналістиці сьогодні належить Дітеру Грімму (*Dieter Grimm*), який є шанованим і найбільш авторитетним представником науки конституційного права в Німеч-

чині, так би мовити, старійшиною цеху німецьких конституціоналістів. Міжнародне визнання отримали публікації Д. Грімма з питань конституційної історії, конституційної теорії, порівняльного конституціоналізму і права Європейського Союзу (далі – ЄС). Незважаючи на вік (народився у 1937 р.), професор права Д. Грімм веде активну викладацьку діяльність у Берлінському університеті ім. А. Гумбольдта і в Єльській юридичній школі (США). Упродовж 1987–1999 рр. обіймав посаду судді Федерального Конституційного Суду Німеччини. У 2001–2007 рр. був директором дослідницького центру *Wissenschaftskolleg zu Berlin*, постійним членом якого продовжує залишатися й нині. Д. Грімм був запрошеним професором у Гарварді, Нью-Йоркському університеті, університетах у Торонто, Римі, Калькутті, Сеулі, Пекіні, Шанхаї та членом Інституту перспективних досліджень Університету Стелленбош у Південній Африці. Особливо тісна співпраця була встановлена з юридичною школою (факультетом) Єльського університету в США, де з 1996 р. він бере участь у щорічних семінарах із глобального конституціоналізму, на яких присутні науковці та судді конституційних судів багатьох країн. Серед учнів Д. Грімма такі відомі вчені-юристи Німеччини, як Г. Люббе-Вольф, Х. Россен, У. Рюль, М. Альбертс, У. Халтер.

Також Д. Грімм член Берлінсько-Бранденбурзької академії наук у Німеччині (*Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften*), Європейської академії (*Academia Europaea*)¹ й Американської академії мистецтв і наук (*American Academy of Arts and Sciences*)². У 2019 р. обраний членом Британської академії³. Має почесні докторські ступені в університетах Торонто, Геттінгена, Порту-Алегрі й Бухареста. Серед державних нагород – отриманий у 1999 р. орден “За заслуги перед Федеративною Республікою Німеччина” (*Der Verdienstorden der Bundesrepublik Deutschland* – єдиний федеральний орден Німеччини). У 2004 р. Президент Франції нагородив Д. Грімма французьким національним орденом “За заслуги” (*Commandeur dans l’Ordre national du Mérite*).

Д. Грімм знаний як глибоко обізнаний, провідний міжнародний теоретик історії, природи та перспектив конституціоналізму, а його книги і публікації – це зразки конституційної мудрості сьогодення⁴.

¹ Громадська неурядова організація, що об’єднує провідних учених європейських країн. Створена в 1988 р. у межах концепції “Загальноєвропейського дому” й об’єднаної Європи. Академія включає секції з усіх основних розділів природничих і гуманітарних наук, видає журнал “*European Review*”. Персональна сторінка Д. Грімма на сайті Академії: <https://www.ae-info.org/ae/Member/Grimm_Dieter>.

² Одна з найстаріших наукових організацій США, заснована в 1780 р. під час Американської революції. Нині незалежний центр академічних і політичних досліджень. Членами Академії обираються провідні вчені в академічних дисциплінах, діячі мистецтва, лідери в бізнесі, державній та громадській діяльності.

³ Національна академія наук Великої Британії для суспільних і гуманітарних наук об’єднує понад 800 учених. Сторінка Д. Грімма: <<https://www.thebritishacademy.ac.uk/fellows/dieter-grimm-FBA>>.

⁴ ‘Reviews and Awards’ in Grimm D, *Constitutionalism: Past, Present and Future* (Oxford University Press 2016).

Літературний стиль наукових праць ученого, їх евристичний, часом провокаційний характер, був відзначений у 2018 р. літературною премією ім. Гофмана фон Фаллерлебена.

Життєвий шлях і наукова кар'єра Д. Грімма типові для представників сучасного академічного середовища Німеччини. Після закінчення в 1957 р. гімназії в рідному для нього місті Кассель, вивчав право і політологію в університетах Франкфурта-на-Майні, Фрайбурга, Берліна, французької Сорбонни. Ступінь магістра права отримав у Гарвардському університеті (США) в 1965 р. Наукова кар'єра Д. Грімма почалася у 1966 р. в Інституті європейської юридичної історії ім. Макса Планка у Франкфурті-на-Майні. У сфері його наукових інтересів, пов'язаних із конституційною теорією та історією, дві центральні проблеми – солідарність як юридичний принцип у вченні Л. Дюгі⁵ і вплив конституції на розвиток приватного права⁶.

Після отримання докторського ступеня у 1979–1999 рр. Д. Грімм працював на кафедрі публічного права в Білефельдському університеті (*Universität Bielefeld*), паралельно в 1984–1990 рр. очолюючи Центр міждисциплінарних досліджень цього університету. Білефельдський університет був заснований у 1969 р. як виш нової формації, навчання в якому базувалося на спеціальних міждисциплінарних програмах і застосуванні новаторських методик. Нині цей інноваційний університет входить до списку кращих навчальних закладів світу. Його творча атмосфера справила великий вплив на характер і спрямованість наукової діяльності Д. Грімма і сформувала особливий стиль наукових праць ученого, що поєднує академізм і живий захоплюючий виклад теоретичного матеріалу, вміння “сухі” предмети представляти в яскравій, образній формі. Співпраця з відомими істориками (Х.-У. Велером, Ю. Коцкой, Р. Козеллеком) і соціологами (Н. Луманом і Ф.-К. Кауфманом) відображена у монографічних працях Д. Грімма цього періоду – збірнику нарисів про зв'язок права, держави й громадянського суспільства (1987 р.)⁷, першому томі “Конституційної історії Німеччини” (1988 р.)⁸ й особливо у фундаментальній праці “Майбутнє конституції” (1991 р.)⁹, яка витримала кілька видань і була перекладена багатьма мовами.

⁵ D Grimm, *Solidarität als Rechtsprinzip* (Atheneum 1973).

⁶ D Grimm, ‘Die verfassungsrechtlichen Grundlagen der Privatrechtsgesetzgebung’ in Helmut Coing (Hrsg.), *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte, Band III/1* (München 1982) 17-173. Повний текст монографічного дослідження був опублікований багато років потому: Grimm D, *Verfassung und Privatrecht im 19. Jahrhundert* (= Jus Publicum. Band 269). 1. Auflage. (Mohr Siebeck 2017).

⁷ D Grimm, *Recht und Staat der bürgerlichen Gesellschaft* (Suhrkamp 1987).

⁸ D Grimm, *Deutsche Verfassungsgeschichte. Band I: Vom Beginn des modernen Verfassungsstaats bis zum Ende des Deutschen Bundes* (Suhrkamp 1988); 2. Auflage (1990); 3. Auflage (1995).

⁹ D Grimm, *Die Zukunft der Verfassung* (Suhrkamp 1991); 2. Auflage (1994); 3. Auflage (2002). Переклад на іспанську: D Grimm, *Constitucionalismo y derechos fundamentales* (mit einem Vorwort von Antonio López Pina, Madrid 2006).

У 1987 р. Д. Грімм обраний суддею Федерального Конституційного Суду Німеччини. Цікаво, що його попередником був К. Гессе, чия книга “Основи конституційного ладу ФРН”¹⁰ досі популярна на пострадянському просторі. Як суддя-доповідач Д. Грімм готував матеріали з таких проблем, як свобода слова, зборів і асоціацій, свобода вираження думок, захист персональних даних і право на прайвезі, законодавство про конкуренцію. Багато з підготовлених ним рішень мали новаторський характер.

Після виходу у відставку Д. Грімм поряд із викладацькою діяльністю активно бере участь в обговоренні суспільно значущих проблем у періодичній пресі та на телебаченні. Наприклад, широкій громадськості запам’яталися його яскраві та змістовні виступи на тему “Влада і ЗМІ” на Майнцських днях телевізійної критики у 2006 р. У мережі Інтернет можна знайти записи його лекцій та авторських колоквиумів з конституційних питань і правозахисної проблематики.

Накопичені за довгі роки знання і юридичний досвід знайшли відображення у працях Д. Грімма останніх років, які стали кульмінацією його наукової діяльності та здобули міжнародне визнання. На їхній проблематиці варто зупинитися докладніше.

На методологію досліджень Д. Грімма вирішальний вплив мали методологічні імперативи Білефельдської школи, орієнтованої на міждисциплінарні дослідження і методіку навчання, засновану на поєднанні дослідницької роботи й навчання, коли навчальний матеріал викладається з характеристикою наукової проблематики того чи іншого питання. Юридичні конституційні проблеми вчений розглядає в їхньому історичному розвитку в межах концептуальної історії¹¹ та одночасно застосовує соціологічний аналіз, визначаючи умови, способи та напрями впливу конституцій на сучасне суспільство. Об’єднання системної і семантичної логіки в дослідженні є відмінною рисою праць Д. Грімма. Саме так побудована логіка викладу в його книзі “Суверенітет: походження і майбутнє ключової концепції”¹², виданої у 2009 р. у Берліні. Назва англomовного перекладу, здійсненого у США, більш точно розставляє акценти: “Суверенітет. Походження і майбутнє політичної та правової концепції”¹³.

¹⁰ К Хессе, *Основи конституційного права ФРН* (пер с нем, Юрид лит 1981).

¹¹ Концептуальна історія, або історія понять (*Begriffsgeschichte*), є напрямом історичних і культурних досліджень, спирається на семантичний аналіз понять у різні історичні періоди. Найбільш авторитетний представник – Р. Козеллек, автор книги “Минуле майбутнє: до семантики історичного часу” (1979 р.). Його найбільше починання – фундаментальна енциклопедія “Основні поняття історичної науки. Історична енциклопедія соціально-політичної мови в Німеччині” у 9-ти тт. (1972–1997 рр.).

¹² D Grimm, *Souveränität: Herkunft und Zukunft eines Schlüsselbegriffs* (Berlin University Press 2009).

¹³ D Grimm. *Sovereignty. The Origin and Future of a Political and Legal Concept* (Columbia University Press 2015).

Принцип народного суверенітету, як відомо, став основоположним при розробці всіх сучасних конституцій, що пояснює звернення вченого-конституціоналіста до цієї теми. Хоча у вступі до книги Д. Грімм стверджує, що не ставив за мету виклад концептуальної історії суверенітету, проте він розглядає значення терміна й еволюцію його змісту від епохи Реформації в Європі XVI ст. до сучасних умов появи правової глобалізації та транснаціональних інститутів. Учений дає історичний аналіз поняття суверенітету як історію багатовікових суперечок: хто володіє правом управляти? При цьому розглядаються концепції видатних теоретиків суверенітету Ж. Бодена, Г. Гроція, Т. Гобса, Дж. Лока, Ж.-Ж. Руссо, Є. Ваттеля і Г. В. Ф. Гегеля в контексті їхніх історичних епох. Ідея суверенітету як правової незалежності держав була закріплена у Вестфальському договорі 1648 р., що створив систему, в якій відносини між державами будувалися на координації, а не на підпорядкуванні. На думку Д. Грімма, три великі революції подали теорію суверенітету в XX ст. у вигляді трьох досягнень: 1) становлення держави як абстрактного суб'єкта, незалежного від конкретного монарха або релігії; 2) закріплення у конституційному праві феномена народного суверенітету; 3) глобалізація суверенного територіального правління, що заснована на державних утвореннях.

Однак основною телеологічною домінантою цієї праці було дати відповідь на запитання: чи зберігає суверенітет свою цінність в умовах глобалізації та наднаціональних утворень? Д. Грімм дає ствердну відповідь: суверенітет залишається ключовим принципом і має значення для сучасного глобального порядку, хоча очевидна його трансформація з плином часу.

Після закінчення Другої світової війни виникла складна “гетерархія” суверенітету, який поділяється державами, федераціями та наднаціональними інститутами. Сучасний суверенітет як класична концепція розмивається у зв'язку з передачею державами частини суверенних прав наднаціональним утворенням, таким як Організація Об'єднаних Націй, ЄС, міжнародні суди тощо. З цього приводу Д. Грімм ставить запитання: чи не вступили ми в еру постсуверенності (*era of postsovereignty*)?

У можливій постсуверенній епісі, вважає він, можна відзначити різні порушення суверенітету, але аж ніяк не факт втрати суверенітету в традиційному сенсі. Сучасні форми конституційної демократії спираються на пряме вираження народного (чи, за його термінологією, внутрішнього) суверенітету. Але демократичний поділ володіння і здійснення державної влади створюють видимість, що існує не народний суверенітет, а тільки повноваження держави. Зовні суверенітет йде в установчу владу

і виражається тільки в акті прийняття конституції. Вирішальним явищем у розумінні сучасного суверенітету є територіалізація політичного правління за допомогою формування держав. Зовнішній суверенітет держав (незалежність на міжнародній арені) відіграє роль ключового механізму підтримки глобального порядку проти агресивного експансіонізму з боку окремих держав або груп держав.

Основний висновок Д. Грімма зводиться до того, що сучасні форми конституційної демократії залежать від існування народного і зовнішнього суверенітету в межах глобальної системи територіальних держав. На думку вченого, найважливіша функція суверенітету полягає в демократичному самовизначенні політично об'єднаного товариства щодо порядку, який йому найбільше підходить (*the order that best suits it*). Сьогодні суверенітет захищає демократію і, мабуть, збережеться в майбутньому.

Для всіх праць Д. Грімма характерний своєрідний “європоцентризм”, коли теоретичний аналіз спирається на європейські правові традиції та явища. Предметом особливого інтересу для нього є правовий, зокрема конституційний, розвиток ЄС.

Ще в середині 90-х років минулого століття, спостерігаючи конституціоналізацію правової системи ЄС, що формувалася, Д. Грімм виступив із полемічною статтею “Чи потребує Європа конституції?”¹⁴ на сторінках впливового “*European Law Journal*”. Це була реакція на суспільну дискусію (так звані Маастрихтські дебати) з приводу створення загальноєвропейської Конституції, яка, на думку прихильників цієї ідеї, слугувала б цементуючою основою ЄС і сприяла розвитку інтеграції. Д. Грімм негативно оцінив перспективи єдиного загальноєвропейського конституційного документа, аргументуючи це відсутністю європейської конституційної ідентичності, ознаками чого є відсутність загальноєвропейських політичних партій, відмінності в політичній і правовій культурі держав, мовна роз'єднаність, розмитий правовий статус інститутів ЄС, особливо слабка компетенція Європарламенту, тобто комплекс явищ, який отримав назву дефіциту демократії в ЄС.

З позицією Д. Грімма в словив незгоду відомий німецький філософ і соціолог Ю. Габермас, який відповів статтею в цьому ж номері журналу¹⁵. Погоджуючись загалом із аналізом Д. Грімма, він робить протилежні, за його словами, політичні висновки. На його думку, реально існуючий в ЄС дефіцит демократичної легітимності долається загальноєвропейським консенсусом щодо пріоритетності прав людини і прихильністю європейців до конституційного правління у своїх державах

¹⁴ D Grimm, ‘Does Europe Need a Constitution?’ [1995] 1(3) *European Law Journal* 282-302.

¹⁵ J Habermas, ‘Remarks on Dieter Grimm’s “Does Europe need a Constitution?”’ [1995] 1(3) *European Law Journal* 303-7.

(конституційний патріотизм). Це може слугувати базою для створення стабільного конституційного ладу, що спирається на єдиний конституційний документ. Наступні події – провал проекту Конституції ЄС (Договір про запровадження Конституції для Європи, 2004 р.) та підписання Лісабонського договору 2007 р. – підтвердили прогноз Д. Грімма про неготовність європейців до радикальних конституційних реформ. Проте конституціоналізація правопорядку ЄС, що триває, хоча й уповільненими темпами, змусила Д. Грімма внести корективи в його попередній аналіз європейського конституціоналізму, узагальнений у праці “Майбутнє конституції” (1991 р.).

У 2012 р. була опублікована монографія Д. Грімма “Майбутнє конституції II: наслідки європеїзації та глобалізації”¹⁶. Характер публікації розкривається у назвах розділів “Походження і зміни конституцій”, “Що залишилося від національних конституцій?”, “Що може означати конституція за межами держави?”, “Досягнення конституціоналізму та його перспективи в світі, що змінюється”. У центрі уваги дві проблеми: 1. Роль національних конституцій у сучасній європейській демократії і вплив на них процесів формування наднаціонального конституціоналізму. У зв’язку з цим оцінюються перспективи національних держав і розвиток конституціоналізму в майбутньому. 2. Зміст і сенс конституціоналізації ЄС як чинника європейської інтеграції¹⁷.

Обидві проблеми отримали висвітлення й у наступних працях німецького конституціоналіста, перш за все, у фундаментальній монографії “Конституціоналізм. Минуле, сьогодення і майбутнє”¹⁸, опублікованій у серії “Оксфордська конституційна теорія” видавництва Оксфордського університету. Це найвідоміша і найбільш цитована книга Д. Грімма, популярна, без перебільшення, у багатьох країнах світу. Вона стала немовби підсумком й узагальненням попередніх наукових розробок ученого. У ній відображені теоретичні та історико-правові аспекти сучасного конституціоналізму, зокрема, походження і трансформація концепції конституціоналізму¹⁹, роль фундаментальних прав у сучасному суспільстві та їхня інтерпретація Конституційним Судом Німеччини, загальна значущість діяльності конституційних судів у демократичному процесі, вплив конституцій на суспільство (реалізація конституційної програми), конституційні реформи та ін. Аналіз зовнішніх аспектів

¹⁶ D Grimm, *Die Zukunft der Verfassung II: Auswirkungen von Europäisierung und Globalisierung* (Suhrkamp Verlag 2012).

¹⁷ Вперше проблема розглянута в статті: D Grimm, ‘Integration by constitution’ [2005] 3(2-3) *International Journal of Constitutional Law* 193-208.

¹⁸ D Grimm, *Constitutionalism. Past, Present, and Future* (Oxford University Press 2016). (Нове видання у м’якій обкладинці опубліковано в 2019 р.).

¹⁹ Д. Грімм розглядає феномен конституції як еволюційне досягнення (*Constitution as a Evolutionary Achievement*) й аналізує соціальні та інституційні причини його динаміки.

сучасного конституціоналізму охоплює питання європеїзації (роль національних конституцій в об'єднаній Європі²⁰, інтеграція за допомогою конституції), а також інтернаціоналізація конституційного права (конституції в процесі денаціоналізації, соціетальний конституціоналізм, рівні верховенства права та експорт західного конституціоналізму).

Кризові процеси в ЄС (фінансові проблеми і відцентрові тенденції, Брекзит, посилення євроскептиків) поставили питання не тільки про шляхи та засоби їхнього подолання, а й про саме існування ЄС. Реакцією Д. Грімма була праця “Європа так – але яка? Про Конституцію європейської демократії”²¹. У 2017 р. вона була перекладена англійською мовою в академічному видавництві Оксфордського університету²².

Д. Грімм завжди дуже критично ставився до ідеї використання конституційного інструментарію для забезпечення і прискорення процесу європейської інтеграції. Ще в 2005 р. в есе “Інтеграція за допомогою конституції” він писав: ‘Отже, прагнення до переходу від договору до конституції, а саме до сприяння відсутності соціальної інтеграції, все ще не має міцної основи в реальності. Нині немає підстав очікувати, що конституція заповнить дефіцит легітимності Європейського Союзу, закріпить Союз в серцях громадян Європи і при цьому зіграє інтегративну і визначальну роль’²³. Основним бар’єром перетворення ЄС у державу будуть національні конституції та діяльність національних конституційних судів. Ця теза повторювалася в усіх наступних працях Д. Грімма.

Основною ідеєю критичного аналізу Д. Грімма, представленого в праці “Конституція європейської демократії”, став висновок про надмірну конституціоналізацію ЄС (*over-constitutionalization*). Саме вона послужила головною причиною дефіциту демократії та недовіри й відчуження громадян. Феномен надмірної конституціоналізації, пов’язаний із наданням Установчим договорам конституційного статусу, що сталося в результаті судової практики Суду ЄС²⁴.

Конституційний статус Договорів в об’єднаній Європі відокремлює їх від демократичних процесів у державах-членах і веде до зростаючої не-

²⁰ Тема отримала продовження в одній з останніх праць Д. Грімма (у співавторстві): D Grimm and M Wendel and T Reinbacher, ‘European Constitutionalism and the German Basic Law’ in *National Constitutions in European and Global Governance: Democracy, Rights, the Rule of Law* (Albi A and Bardutzky S ed, Asser Press 2019) 407-92.

²¹ D Grimm, *Europa ja – aber welches? Zur Verfassung der europäischen Demokratie. Kindle Edition* (C.H. Beck 2016).

²² D Grimm, *The Constitution of European Democracy* (Oxford University Press 2017).

²³ D Grimm, ‘Integration by constitution’ [2005] 3(2-3) *International Journal of Constitutional Law* 208.

²⁴ Рішення про встановлення прямої дії законодавства ЄС, згідно з яким воно реалізується у державах-членах без додаткового парламентського обговорення (1963 р.), рішення про примат законодавства ЄС над національним (1964 р.), рішення про притягнення держав-членів до відповідальності за невиконання директив ЄС (1991 р.).

залежності виконавчих і судових органів ЄС від демократичного контролю громадян. Установчі договори містять багато положень, які в державах-членах відносяться до поточного законодавства. Вони перевантажені нормами, які можна було б віднести до вторинного права ЄС, що підлягає парламентському розгляду, а отже, парламентському контролю. Звідси пропозиція Д. Грімма переглянути й реструктурувати договори, скоротити кількість норм і забезпечити їхній рівень, необхідний для виконання конституційної функції.

У цьому ж напрямі звучить ще одна рекомендація вченого: про новий розподіл повноважень ЄС і держав-учасниць, щоб ‘обмежити європейський експансіонізм, навіть якщо це вплине на спільний ринок (Європі потрібні принципи, а не прагматизм)’.

Ще один сюжет у пропонованій Д. Грімом програмі реформування ЄС, пов’язаний з Європарламентом. Після Лісабонського договору розширення компетенції Європарламенту в ухваленні рішень в ЄС не виправило ситуацію з дефіцитом демократичної легітимності. Учений критикує пропозиції про подальшу “парламентаризацію” ЄС шляхом наділення парламенту повноваженнями, які зазвичай мають національні парламенти. На його думку, однією з причин кризи ЄС є “роз’єднання” між громадянами та їхніми представниками в Європарламенті: на виборах виборці голосують за національні партії, європеїзація яких відбувається вже після виборів при формуванні фракцій. Д. Грімм пропонує вихід у вигляді формування “європейських партій” і єдиних виборів до Європарламенту, що розширить взаємодію з органами ЄС та дасть виборцям можливість більш безпосередньо впливати на європейську політику.

Особливо критичні висловлювання Д. Грімма щодо Суду ЄС. Саме його вчений називає істинним винуватцем демократичного дефіциту. Рішення Суду не підлягають загальнонаціональному перегляду, що ставить його над суверенними державами, людьми і їх демократично обраними органами управління в державах-членах. Оскільки Суд ЄС засновує свою діяльність на принципі судового активізму, а його рішення отримали статус обов’язковості, з плином часу був вироблений величезний звід норм, яким підпорядковуються громадяни, не маючи ніякого контролю над цією інстанцією. Д. Грімм закликає переглянути статус і компетенцію Суду й ‘позбавити його тієї вищої неприступної позиції, яку він займає сьогодні’.

Звичайно, висловлені в праці “Конституція європейської демократії” судження Д. Грімма не є безперечними. Вони слугують предметом критики і дискусійних обговорень. Але Д. Грімм – переконаний європеєць, прихильник європейського проекту, який шукає шляхи виходу з кризо-

вого стану (легітимні ресурси) ЄС. Він відкритий критиці, про що свідчать, зокрема, матеріали ювілейного авторського колоквиуму, проведеного в Білефельді з нагоди 80-річчя ученого²⁵. Замість звичних академічних урочистостей відбулася жвава дискусія, у процесі якої вчені-конституціоналісти Німеччини аналізували наукову творчість професора Д. Грімма, іноді з досить критичними зауваженнями. Ювіляр спокійно сприймав та аргументовано відповідав на критику.

Неординарність особистості Д. Грімма проявилася і в науковому біографічному інтерв'ю, яке він дав до свого ювілея²⁶ трьом відомим ученим-конституціоналістам Німеччини. Запитання, які ставилися (часом досить гострого характеру), переходили в жваву дискусію з приводу складних конституційних проблем (базова догма і розуміння основних прав, спірні й прецедентні рішення Конституційного Суду Німеччини, європейські перспективи тощо). Під час інтерв'ю розкривався особистий юридичний досвід Д. Грімма і його громадянська позиція з актуальних політико-юридичних питань. Публікація великого (330 сторінок) та інтелектуально насиченого інтерв'ю була сприйнята як ще одна монографічна праця видатного конституціоналіста.

Вивчення і служіння Конституції (він називає Основний Закон ФРН “моя Конституція”) стали справою життя професора Д. Грімма, сенсом його дослідницької та педагогічної роботи. Тому саме у цьому контексті може бути розшифрована його самохарактеристика: “Я – друг Конституції”.

²⁵ *Verfassung: Geschichte, Gegenwart, Zukunft. Autorenkolloquium mit Dieter Grimm* (Nomos Verlag 2018).

²⁶ “*Ich bin ein Freund der Verfassung*”. *Wissenschaftsbiographisches Interview von Oliver Lepsius, Christian Waldhoff und Matthias Roßbach* (Mohr Siebeck Verlag 2017).